

MOLINER PRADA, Antoni (ed.)

La expulsión de los moriscos

Barcelona: Nabla, 2009, 352 p.

La nòmina d'obres que glossen les particularitats sociològiques i culturals de les comunitats morisques hispàniques i que analitzen l'empremta que aquestes van deixar a la Península no ha parat de créixer des de la dècada dels cinquanta del segle XX. Alhora, s'han multiplicat les fonts emprades per al seu estudi i les perspectives d'anàlisi. El quart centenari de l'expulsió dels moriscos ha incentivat l'edició de llibres i números especials de revistes d'àmbit històric sobre la matèria i de les actes dels congressos celebrats a l'escalf de la commemoració. Dintre d'aquest magma de publicacions destaquen els estudis relacionats amb el desterrament dels moriscos. Aquest és el tema que ocupa les pàgines de *Los moriscos: españoles trasterrados*, catàleg de l'exposició celebrada a l'Archivo General de Simancas amb motiu del centenari; *La suerte de los vencidos: estudios y reflexiones sobre la cuestión de los moriscos*, de Manuel Barrios Aguilera; *La comunidad morisca en el Valle del Vinalopó. IV centenario de la expulsión, 1609-2009*, obra coordinada per Gabriel Segura Herrero que recull part de les comunicacions del III Congrés d'Estudis de Vinalopó; *Deportados en nombre de Dios: la expulsión de los moriscos. Cuarto centenario de una ingnomina*, de Rafael Carrasco; *La expulsión de los moriscos 400 años después*, número monogràfic de la *Revista de Historia Moderna. Anales de la Universidad de Alicante* que publica la Universitat d'Alacant; *Los moriscos: conflicto, expulsión y diáspora*, de Luis F. Bernabé Pons; *Els moriscos i la seua expulsió*, número monogràfic de la revista *Afers. Fulls de Recerca i Pensament*, dirigida per Manuel Ardit; *La senda de l'èxode: els moriscos de la Marina Alta i la seua empremta després de 1609*, d'Antoni Mas i Forners, Josep Mas i Martí i Jaume Noguera i Mengual; *Vida i*

final dels moriscos valencians, de Joan F. Mira (també publicat en castellà); i de l'obra que ara ressenyem, *La expulsión de los moriscos*.

Antoni Moliner Prada és l'autor de la introducció i el coordinador de l'edició —a Nabla— d'aquest llibre, en la composició del qual han participat una desena de reconeguts moriscòlegs espanyols, entre d'altres, Dolors Bramon Planes, qui tracta, al primer capítol de *La expulsión de los moriscos* la qüestió de si els moriscos van continuar practicant la religió musulmana —a despit de les conversions forçoses i les polítiques assimilistes— als segles XVI i XVII. Diversos compendis de moral i de dret islàmic de l'època posen de manifest que els moriscos hispànics tenien una idea més o menys completa dels principis fonamentals de l'Islam —professió de fe, ablició i oració, pagament d'un impost alcorànic, ramadà, i peregrinació a la Meca—. Bramon estableix el grau de compliment d'aquests i d'altres preceptes i costums propis de la comunitat morisca —com la circumcisió, el fet de treballar els diumenges o la manera de matar els animals— a partir, fonamentalment, de la documentació inquisitorial i de diverses mostres de la literatura aljamiada del període.

José María Perceval distingeix dues etapes en el procés (o intent) d'assimilació de la comunitat morisca hispànica: un primer període marcat pels baptismes en massa i les temptatives evangelitzadores de la primera meitat del segle XVI; i un segon període, que coincideix amb la segona meitat de la centúria, en què l'augment de la repressió exercida per les autoritats polítiques i eclesiàstiques precedeix el gitament definitiu dels moriscos dels territoris peninsulars de la monarquia. Perceval analitza, al segon capítol del llibre, el paper fonamental que van tenir diversos memorials apareguts a les darreries de la centúria en la creació d'un arquetipus negatiu del moro i en la justifi-

cació de la seva expulsió. Aquesta mesura pretenia contrarestar la crítica situació política en què es trobava la monarquia hispànica a principis del segle XVII i l'erigia, si més no, en adalid de la cristiandat.

Manuel Barrios Aguilera i Valeriano Sánchez Ramos repassen al capítol tercer la història dels moriscos del Regne de Granada i del frau dels ploms del Sacromonte. Els Reis Catòlics obren les portes de la nova administració castellana del Regne als líders col·laboracionistes i dugueren a terme les primeres campanyes de repoblació i d'acció pastoral a l'antic emirat nassarita. Carles V tractà de resoldre la qüestió morisca posant en pràctica noves polítiques evangelitzadores i coercitives —va crear un tribunal del Sant Ofici per a Granada— successivament ajornades a canvi de diners. Condicionat pel nou context religiós que emanà del Concili de Trento, Felip II augmentà la pressió sobre la comunitat morisca fins a desencadenar la virulenta revolta de Las Alpujarras (1568-1570). Barrios i Sánchez també examinen la política repobladora duta a terme per aquest monarca.

Al capítol quart, Maria Luisa Candau Chacón descriu com es va organitzar i executar la deportació dels moriscos granadins —fonamentalment distribuïts entre les dues Castelles, Andalusia occidental i Extremadura— a la dècada dels setanta del segle XVI. Els plans de dispersió originals es van veure reiteradament modificats per imperatius logístics o estratègics, els reagrupaments familiars i els repetits intents per part del contingent d'expulsats de tornar al seu lloc d'origen. Felip II va reforçar les mesures de vigilància i control dels moriscos, especialment dels nouvinguts, a través de la Pragmàtica de 1572. Candau parla dels nous assentaments i les condicions de vida dels deportats i, a les darreneres pàgines del capítol, analitza l'actuació del tribunal de la Inquisició, més benigne durant el regnat de Carles V i més repressiva sota el govern de Felip II (increment dels processos inquisitorials, de les delacions, etc.).

«Los moriscos en Valencia» és el títol del cinquè capítol del llibre, obra d'Eugenio Ciscar Pallarés. Aquest historiador tracta les particularitats de la comunitat morisca valenciana —demografia, distribució geogràfica, activitat econòmica, llengua, etc.— i la seva història. Les polítiques evangelitzadores que es van dur a terme durant el regnat de Carles V, a través de les parròquies i les missions d'interior, no van assolir els seus objectius (entre d'altres raons, per l'oposició interessada dels senyors de vassalls). Essent rei Felip II es van endurir les mesures de vigilància i de restricció dels moviments dels moriscos valencians i es va intensificar l'actuació del tribunal del Sant Ofici. Ciscar considera detingudament els motius de la supervivència del criptoislamisme i, per tant, del fracàs del procés d'aculturació dels moriscos.

A diferència dels granadins o dels valencians, els musulmans catalans i aragonesos van acceptar submissament (en la majoria dels casos) el baptisme. Gregorio Colás Latorre presenta al capítol sisè les característiques singulars de la comunitat morisca aragonesa. Després d'ésser batejats, els musulmans aragonesos van tenir, almenys sobre el paper, els mateixos drets que qualsevol altre cristià (a la pràctica van haver de suportar majors càrregues econòmiques). Vassalls i dedicats a l'agricultura en la seva majoria, els moriscos aragonesos no es diferenciaven gaire en la seva aparença dels cristians vells, amb els quals van conviure sense gaires tibantors. La pressió de la Inquisició sobre aquest col·lectiu va créixer a mida que s'estenien els rumors d'una possible conspiració amb els turcs. Colás Latorre acaba reflexionant sobre l'expulsió i el seu cost demogràfic, econòmic i social per a l'Aragó.

El capítol següent és obra d'Ignasi Fernández Terricabras i es centra en l'estudi dels moriscos catalans, establerts als encontorns de la ciutat de Lleida i el sud de Tarragona. Fernández Terricabras explica la divisió professional i econòmica d'aquestes comunitats i analitza el creixement que van experimentar al llarg del segle XVI. En el cas

català, més semblant a l'aragonès que al valencià o al granadí, el procés d'assimilació de la comunitat morisca fou fàcil i pacífic (només a Lleida es van produir certes tensions). També la deportació dels moriscos catalans presenta les seves particularitats. El gitament no fou total atès el major grau d'assimilació del contingent morisc català i les autoritats van haver de decidir quines persones havien de marxar i quines podien romandre a les seves poblacions d'origen. Fernández Terricabras també dona algunes pinzellades sobre l'acció repobladora a Catalunya.

Rafael Benítez Sánchez-Blanco deixa constància de l'evolució de la política morisca de la monarquia hispànica al capítol vuitè. Sota el govern dels Reis Catòlics es van dur a terme els primers baptismes forçosos. Carles V va continuar aplicant aquest tipus de mesures a despit de l'oposició de les elits socials econòmicament perjudicades per la conversió. Tanmateix, la política morisca de Carles V es va recolzar més sobre la instrucció religiosa que sobre la repressió inquisitorial. Durant el regnat de Felip II, en canvi, s'activà el paper del tribunal del Sant Ofici. A l'augment de les mesures repressives hi va contribuir l'esclat de la revolta de Las Alpujarras, arran de la qual es va produir la deportació dels moriscos granadins i les primeres demandes d'expulsió generalitzada. Aquesta, emperò, tingué lloc durant el regnat de Felip III, marcat per una forta crisi política. Benítez n'explora els motius, la legislació i l'organització material de les deportacions.

Miguel Ángel de Bunes Ibarra estudia al capítol novè la situació dels moriscos expulsats als països d'acollida. La major part d'aquests homes i dones es van dirigir, voluntàriament o per la força, al nord d'Àfrica. Alguns van tornar furtivament a la Península i d'altres es van establir pel camí. Els nouvinguts van contribuir al desenvolupament econòmic i a l'estabilitat política del Marroc, Algèria i Tunísia, principals destinacions dels moriscos després de l'expulsió, i a la desestabilització de la política

mediterrània de Felip III. Aquest no va poder fer-se amb el control de l'Estret de Gibraltar en bona part a conseqüència de l'activisme dels expulsats. Per això, malgrat els recels d'alguns grups que els veien com a competidors, les autoritats dels països receptors els acceptaren de bon grat (sobretot als territoris otomans). L'assimilació fou ràpida, excepte en el cas de Tunísia, on els moriscos van conservar el seu caràcter hispà durant més temps.

Eliseo Serrano Martín clausura el llibre revisant la bibliografia existent sobre la matèria: des de les cròniques de la guerra de Granada i la literatura apologetica fins als estudis més recents. A mitjans del segle xx, les explicacions de tipus religiós deixen de formar part del discurs historiogràfic sobre l'expulsió dels moriscos i augmenta, d'una forma generalitzada, la sensibilitat dels historiadors envers aquesta minoria cultural i religiosa. L'aparició d'obres i revistes especialitzades, celebració de congressos i creació de centres de recerca ha contribuït a incrementar i millorar els nostres coneixements sobre els moriscos. També l'anàlisi de la literatura aljamiada. Els temes que, d'acord amb Serrano, han despertat més interès entre els historiadors han estat: la conversió dels moriscos, les causes i les conseqüències de la seva expulsió i, més recentment, els nous assentaments dels expulsats i els processos de repoblació.

Tant *La expulsión de los moriscos* com gran part dels llibres a què hem fet referència a l'inici d'aquest article examinen les circumstàncies que van desencadenar l'expulsió dels moriscos, últim episodi d'una croada contra les minories religioses peninsulars iniciada amb la Reconquesta. La visió d'aquest fet que dona l'obra que ara ens ocupa s'insereix dintre una tradició historiogràfica menys polemicista, és a dir, menys influenciada per factors morals o polítics, i més científica que va néixer a mitjans del segle xx (almenys sobre el paper). No divergeix gaire, en aquest sentit, amb la dels altres llibres citats (no per casualitat els mateixos investigadors parti-

cipen en diverses de les publicacions esmentades). Sobre algunes d'aquestes obres plana, a més a més, l'afany de reavaluar la cultura morisca i en molts casos, també, de fer de pont entre el poble musulmà passat i present i la societat occidental. Així apareix manifestament expressat a la introducció d'aquest llibre. A banda de la qualitat dels diversos articles que forment part de *La expulsión de los moriscos*, les altres virtuts

d'aquest llibre són que té en compte els trets diferencials de les diverses comunitats morisques hispàniques i que no s'oblida de resseguir el devenir dels moriscos expulsats en terres africanes, ni de les aportacions que la literatura aljamiada ha fet al desenvolupament de la moriscologia.

Silvia Amor López

Universitat Autònoma de Barcelona

LOMAS CORTÉS, Manuel (2009)

El puerto de Dénia y el destierro morisco (1609-1610)

València: Universitat de València. 298 p.

El quart centenari de l'expulsió dels moriscos ha viscut una important proliferació d'obres que tracten aquest procés. Manuel Lomas Cortés, de la Universitat de València, porta ja uns anys, més enllà de les dates assenyalades de commemoració, estudiant el fenomen de l'expulsió, sobretot en el vessant de la seva administració i gestió. A més de diferents articles relacionats amb la temàtica, el 2008 va publicar el llibre *La expulsión de los moriscos del Reino de Aragón* amb un subtítol que mostra el seu enfocament: *Política y administración de una deportación (1609-1611)*.

Amb aquest nou llibre, *El puerto de Dénia y el destierro morisco (1609-1610)*, Lomas Cortés entra a fons a estudiar l'expulsió dels moriscos que es fa a través d'aquest port. Es tracta d'una nova monografia que, centrada sobretot en la segona meitat del 1609 i en una àrea geogràfica delimitada, ens permet reconstruir d'una manera detallada la gestió del procés d'expulsió. El llibre tracta el procés des dels diferents nivells: l'estructura administrativa, l'organització del dispositiu militar i naval, la gestió dels abastaments i els recursos econòmics usats.

Un dels punts forts del llibre és l'exhaustiu treball d'arxiu, amb un ús inèdit de documentació. Si fins al moment s'havia estudiat sobretot la documentació del Consell

d'Estat, Lomas amplia l'estudi als registres que han quedat del Consell de Guerra, l'organisme encarregat de l'administració i gestió financera de l'expulsió. També ha consultat els fons de l'Arxiu de la Corona d'Aragó i de l'Archivio di Stato di Napoli, rellevants per resseguir l'actuació de la flota del Regne de Nàpols.

Com explica Lomas, la monarquia de Felip III planifica l'expulsió dels moriscos per a l'any 1609 aprofitant el període de treva obert en els diferents fronts de l'imperi. És llavors que és possible dur a terme un projecte d'aquesta envergadura i que implica la mobilització d'una gran quantitat de recursos econòmics, militars i, sobretot, navals. S'elabora el procés sota un atent control de Felip III, qui està interessat en l'expulsió per tal de reforçar la seva posició política i ideològic-religiosa —com a garant de la cristiandat— després dels últims fracassos militars patits a Europa.

Si València ja era el territori de la monarquia espanyola amb una proporció més alta de moriscos (un terç de la població), el llibre se centra en el port de Dénia, el principal punt d'expulsió. De fet, dels tres districtes en què es va dividir l'expulsió a València, Dénia va ser el punt de sortida del districte central, el més densament poblat pels moriscos. A més de les favorables característiques geogràfiques del seu port,